

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

УДК

КЫРГЫЗ МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНЫН ТАРЫХЫЙ-ЭТИМОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Сайдамат кызы Нурзада

магистрант, Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан

Аннотация

Кыргыз элинин көптөгөн кылымдар бою басып өткөн жолунда сакталып келген бай оозеки чыгармаларынын ичинде макал-лакаптар өзгөчө орун ээлейт. Бул чакан чыгармаларда кыргыз элинин бүтүндөй басып өткөн жолу, турмуштук тажрыйбасы, дүйнө таануусу, жаратылыш менен болгон мамилеси, элдик билимдери камтылган. Учурда жарык көргөн жыйнактарда макал-лакаптардын санынын он миңден ашуун болушу кыргыз фольклорунун байлыгын, өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат десек жаңылышпайбыз. Андыктан аларды түрдүү өңүттөрдөн жаңыча көз караш менен карап, баа берүүнү колго алуу зарыл. Макалада кыргыз элинин макал-лакаптарынын тарыхый мааниси, алардын чечмелениш каралган.

Ачкыч сөздөр: кыргыз макал-лакаптары, этимология, кыргыз элинин ишенимдери, кыргыз эл жомоктору, фольклор

Шилтеме үчүн: Сайдамат кызы Н. (2025). Кыргыз макал-лакаптарынын тарыхый-этимологиялык негиздери. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), бб. 34-48. DOI: 10.65469/eijournal.2025.2.5

Киришүү

Улуттук негиздеги адептик таалим-тарбиянын стратегиясын иштеп чыгууда кыргыз элинин этнопедагогикасында улуттук фольклордун, анын ичинде дидактикалык чыгармалардын ролу зор. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөр дидактикалык чыгармаларга: макал-лакап, табышмак, жаңылмач, санат, насыят, терме, үлгү ырлары, тамсил, калп сыяктуу жанрдагы чыгармаларды киргизишет: Алардын дидактикалык маңызы – тарбиялык маанисинин чыгарма деп аталышы – алардын тарбиялык маанисинин түздөн түз ачык берилишинде элдик таалим-тарбиянын жаш муундарга жеткиликтүүлүгүндө, б.а. адамдарды адепке чакырып, акыл-насаатка үндөп, этикалык базасынын күчтүүлүгүндө. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында тарбиялоонун өзүнчө миссиясын аткарган чыгармалардын тобун мурдатан бери «дидактикалык чыгармалар» делинип аталышы да бекеринен болбосо керек. Себеби этнопедагогикада дидактикалык чыгармалар өзүнчө орунду ээлеп, алардын милдетин түздөн-түз макал-лакаптар, санат-насыят, терме ырлар, табышмактар, куудул сөздөр, элдик сатиралар, эпостор аткарышкан. Мындай чыгармалардын

жаралыш табиятында этнопедагогиканын түрдүү методдору, жаштарды үйрөтүүдөгү педагогикалык көз караштары кыргыздар үчүн кадимкидей эле окуу куралдарынын милдетин аткарып, кийинки муундар аларды улам ары уланта беришкен. Элдик тарбиянын ардактуу, бирок оор жүгүн көтөргөн дидактикалык чыгармалардын ичинен кыргыз фольклорунда түздөн-түз этнопедагогиканын турмуштагы жашаган практикалык салтын окуткан санат-насыят, терме ырлардын поэтикалык ыргагында иштелип чыккан элдик тарбиялоонун концепциясы жатат.

Көчмөн элибизде атайын система болбогону менен, таалим-тарбия берүү бала төрөлгөн күндөн башталган. Жаңы төрөлгөн ымыркайды май менен оозандыруу салтынан баштап, бешик ыры, сал билек, тай бөбөк, жомоктор, акыйнек, табышмак, жаңылмач, макал-лакаптар, санат, насаат, терме, үлгү ырларынан тартып, эпосторго чейинки оозеки чыгармалар дидактикалык максатты көздөп, таалим-тарбия берүүдө негизги ролду ойногон. Ошондой эле агартуучулукту манасчылар, чечендер, төкмө акындар, ырчылар, молдолор аткарып келишкен. Элдик педагогиканын мурастарын төкпөй-чачпай, көрөңгөсүн коротпой, кайрадан кошумчалап, өнүктүрүп отуруп, илимий педагогиканын жашоосуна чейин жеткирген негизги каражат – элдик оозеки чыгармачылыктын күчү болду. Элдик оозеки чыгармачылык жазма адабияттын, педагогиканын, философиянын, жалпы эле социалдык илим-билимдердин калыптанышынын уюткусу болгон. Макал-лакаптар элдин жашоо-турмушунун ажырагыс бөлүгү катары тээ алмустактан бери жашап келет. Ар бир кыргыз өзүнүн кебинде сөзсүз макал-ылакаптарды пайдаланат. Бирок, бүгүнкү күндө сөз багып, сөзгө терең маани бергендер сейректеп, көпчүлүк айрым макал-лакаптардын маанисин биле беришпейт. Ошондуктан, окуучулардын кеп маданиятын, сөз корун өстүрүүдө жана сөздүн купуя терең маанисин түшүндүрүүдө макалдарды дидактикалык чыгарма катары колдонуп туруу өтө зарыл.

Макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү боюнча төмөндөгүдөй мааниси окшош макалдар мисалга келтирилет: «Темир устанын чайыр кесе турган бычагы жок» (вьетнам), «Желпигич сатчу колу менен желпинет» (кытай), «Боёкчунун шымы боёлбойт» (жапон), «Карапачынын үйүндө бүтүн идиш жок» (афган), «Кайышчынын камчысы жок» (адыгей), «Устанын тогоосу жок» (кыргыз) (Кыргыз адабияты, 2004, б. 85). Окуучулар менен мугалимдер дүйнө элдеринин мааниси окшош макалдарын таап изденишсе, алардын ар биринин жашоо өзгөчөлүктөрү, дүйнө таанымы, турмуш-шарты менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышат. Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да байкоого болот. Макалдар фольклордук тексттерде жана бардык эле акын-жазуучулардын чыгармаларында кеңири учурайт жана адам турмушунун бүткүл көрүнүштөрүн өзүнө тема кылып алат.

Макал-лакап – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. «Адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы» болгон макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет. Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да

байкоого болот. Макалдын чыгыш тарыхы адам ойлоосу калыптанып, сезим-туюму жетилген эң байыркы доорлорго барып такалат.

Изилдөөчү А. Абдыразаков көлөмдүү Орхон эстеликтеринде (Билге каган, Култегин, Тонукук) «...баяндоо, монолог, диалог формалары, психологиялык толгонуулар, кыймыл-аракет, көркөм салыштыруулар, макал, лакап, эпикалык идеализация, гипербола ж. б. көркөм адабий чыгармаларда кездешуучу формалар Култегин, Тонйукук, Могиляндын эстелигиндеги жазууларда кеңири түрдө кездешет. Ошону менен катар бул ташка жазылган тарыхый дастандарда макалдар, керез сөздөр, жоктоо, арман, мактоо жана накыл сөздөр сыяктуу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында орун алган жанрдык формалардын да элементтери учурайт» - деп эң туура көрсөткөн. Азыркы кыргыз учкул сөздөрүнүн учкундары байыркы эстеликтерде жолугарын байкайбыз. Орхон-Енисей, Талас рун эстеликтеринде тексттердин мүнөзүнө жараша нагыз макалдар колдонулбаганы менен, макалга тете фразалар, учкул сөздөр жолугуп, кыргыздын оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнө үндөшүп турат. Азыркы турк элдеринин байыркы бабалардан калган нарк-насил, накыл сөздөрү алардын тарыхын андап билүүгө, өткөндөгүбүзгө серп салууга өбөлгө түзөт.

9-кылымда жашаган Махмуд Кашгаринин «Диван Лугат ат-Түрк» («Түрк сөздөр жыйнагы») аттуу эмгегинде төмөнкүдөй макалдар кездешет: «Куру кашык оозго жакпас», «Куру сөз кулакка жакпас», «Ач көз карыны тойсо да өзү тойбойт», «Карга карасын ким билер, киши аласын ким табар», «Өзүң кылчу ишинди башкаларга жүктөбө» ж.б. Жогорудагы айтылган макалдар азыркы учурда да актуалдуулугу жоголбогон бойдон колдонулууда (ДЛТ, 2005; Абдимиталип уулу, Жапаралиев, 2023).

Макал-лакаптар адамдын ой-кыялы жеткен бардык көрүнүш, мезгил, мерчемдерди тегиз камтыйт. Макал-лакаптардын келип чыгыш тарыхын, алардын бири-биринен болгон айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн, жалпылыктарын үйрөтүү менен бирге окуучуларга кыргыз элинин тарыхын, дүйнө-таанымын, элдик мурастарын үйрөтө алабыз. Кыргыз макал-лакаптары боюнча ондогон китептер жарыяланды. Алардын ичинен Б. Керимжанованын «Кыргыз элинин макал жана ылакаптары», С. Закировдун «Кыргыз элинин макал-ылакаптары», С. Гапаровдун «Макал-ылакаптардын синтаксистик түзүлүшү», С. Шамбаев түзгөн «Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения», Ш. Усупбековдун «Кыргыз макал-ылакаптары», Ж. Төлөевдин «Кыргыз макал-ылакаптары», А. Мураталиеванын «Табышмактар, жаңылмачтар, бат айтмалар, макал-ылакаптар», К. Нускаев жыйнаган «Макал-ылакаптар», Ж. Койчумановдун «Элдик педагогиканын берметтери» жана «Макал-ылакаптар» деген жыйнактары, М. Ибрагимовдун «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү», Э. Ташбалтаева менен В. Мусаеванын «Макал-ылакаптар – Пословицы и поговорки» деген китептерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Андан сырткары макал-лакаптардын кыргыз элинин руханий жашоосундагы орду тууралуу бир нече макалалар жазылды (Мурзакметов, 2024а, б. 116-137; Мурзакметов, 2024б, б. 222-242; Мурзакметов, 2025, б. 24-34). Азыр да айрым изилдөөчү-окумуштуулар элдик макалдар-ылакаптарды негиз кылып өздөрүнүн макал-ылакаптарын чыгарып жүрөт. Ар бир макалда «педагогикалык момент» – насаат айтуучулук болот деп Г.Н.В. олков макалдар эмгекчи элдин руханий керектөөлөрүнүн бир канча багытын: таанытуучулук-интеллектуалдык, ишкердик, эстетикалык, ыймандык ж.б. канааттандырууларын айтып, алар «эскилик да, өткөндүк да эмес, а элдин учурдагы жандуу үнү» дейт. Макалдарды бүткүл эл жараткан соң анда ошол бүткүл элдин коллективдүү үнү жаңырат деп белгилеген

(Волков, 2000, б. 63). Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөр макал-лакаптарды тематикалык жактан түрдүүчө бөлүштүрүп жүрөт. Алардын айрымдарын карап көрөлү: Фольклорист, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын жыйноочу К.Мифтаков макал-ылакаптарды тематикалык жактан төмөнкүдөй бөлүштүрөт: 1. Жаратылыш (Ай, күн, жер ж.б.) 2. Жаныбар. үй айбанаттары 3. Жаныбар (ар түрдүү) 4. Кишилик 5. Тиричилик 6. Үй тиричилиги 7. Дыйканчылык 8. Букара 9. Ак сөөк 10. Дөөлөт жана жаңжал 11. Уруктар жана түрдүү улуттар 12. Диний 13. Бирдик, ынтымак 14. Өлүм 15. Санат Ал эми 3.Бектенов менен Т.Байжиев төмөнкүдөй бөлүштүргөн: 1. Мал чарбачылыгыдыйканчылык 2. Эрдик, баатырдык, патриотизм 3. Үй-бүлө турмушу (аял, эркек жана бала) 4. Адилеттик, достук, жакшылык 5. Байлар, молдолор, сүткорлор, соодагерлер 6. Акыл-насаат иретинде айтылгандар. Адабиятчы жана сынчы Б.Керимжанова: 1. Адамдын сөзү, акыл эси 2. Үй-бүлө, сүйүү, достук, душмандык, конок 3. Турмуш, өмүр, дин, соода, таптык көз караштар 4. Илим-билим, эмгек, өнөр-кесип 5. Родина, эл, эрдик баатырдык, патриотизм 6. Адамдык сапаттар 7. Дидактикалык жана каймана маанидегилер 8. Ыр түрүндөгү же ырдан макал-ылакапка айлангандар. Жогорудагы макал-лакаптарды тематикалык жактан бөлүштүрүү шарттуу экендигин белгилеп кетишибиз керек. «Элүү жылда эл жаңы, жүз жылда жер жаңы» демекчи, коомубуз өзгөргөн сайын жаңы макал-лакаптардын келип чыгуусу орун алууда. Ар бир адам турмуштук тажрыйбасынын негизинде макал ойлоп таба алат. Демек, макал-лакаптарды мугалимдер сабактын максатына ылайык ар бир сабакта колдонсо болот, бул ыкма окуучулардын макал-лакаптар жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтип, аларга тарбиялык таасир берет. Эң негизгиси дидактикалык башка чыгармалар сыяктуу эле макал-лакаптар да «биринчиден, жаш муундун акыл-эсин, билимин өстүрө турган маалымат берсе, экинчиден, ошол жаш муундун жакшы адам болуп өсүшүнө багыт көрсөтөт, б.а. жаш муунга таалим-тарбия берет. Макал-лакаптар качандыр бир убакта жаралса да, азыркы жаңылануу доорунда да эскирбестен, жыл өткөн сайын жаңы күчкө, жаңы кудуретке ээ болуп, алардын таалим-тарбиялык мааниси улам барган сайын артылууда. Макал-лакаптар руханий мурас болгондуктан, аларды окутуу жана тарбиялоо процессинде кеңири колдонуу зарыл. Тактап айтканда, макал-лакаптар окуучуларга таалим-тарбия берип, ой-жүгүртүүсүн, эске тутуусун калыптандырып, коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүүдө натыйжалуу каражат экендигин белгилегибиз келет.

Кыргыз макал-лакаптары боюнча ондогон китептер жарыяланды. Алардын ичинен Б.Керимжанованын «Кыргыз элинин макал жана ылакаптары», С.Закировдун «Кыргыз элинин макал-ылакаптары», С.Гапаровдун «Макал-ылакаптардын синтаксистик түзүлүшү», С.Шамбаев түзгөн «Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения», Ш.Усупбековдун «Кыргыз макал-ылакаптары», Ж.Төлөевдин «Кыргыз макал-ылакаптары», А.Мураталиеванын «Табышмактар, жаңылмачтар, бат айтмалар, макал-ылакаптар», К.Нускаев жыйнаган «Макал-ылакаптар», Ж.Койчумановдун «Элдик педагогиканын берметтери» жана «Макал-ылакаптар» деген жыйнактары, М.Ибрагимовдун «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү», Э.Ташбалтаева менен В.Мусаеванын «Макал-ылакаптар – Пословицы и поговорки» деген китептерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Азыр да айрым изилдөөчү-окумуштуулар элдик макалдар-ылакаптарды негиз кылып өздөрүнүн макал-ылакаптарын чыгарып жүрөт.

Макал менен лакаптын формалык түзүлүшү, айтылышы, корутундуланышы бири-бирине абдан окшош. Ошондой эле учурда айырмачылыктары да бар. «Макалда айтылуучу ой аягына жеткирилип, айтылган ар бир окуяга корутунду чыгарылып, лакапта адамдын ою гана

айтылып, корутунду чыгарылбай көмүскөдө калат. Мисалы: «Жаман туугандан жакшы кошуна өтүптүр». Лакаптар уйкаштыкка анчалык муктаж эмес. Тескерисинче, макалдар көбүнчө уйкашталып учкул тизмектелет. Элибизде лакапка өтө жакын макалдар, же тескерисинче, макалдын лакапка айланып калган учурлар арбын. Макал-лакаптар бири-бирине мынчалык жакындашып калышы экөөнүн тең турмуш тажрыйбаларынан келип чыккандыгына байланыштуу. Турмуштан алынып, элестүү сүрөттөлүп, туура айтылышы экөөнүн жалпылыгына жатат. Макал менен лакап турмушта тараздаланып калган тажрыйбалар таяныч болуп, ар нерсенин ак-карасы, оң-тетири си сыяктуу эки жагы, же бири-бирине жакын турган эки нерсе салыштырыла, көп учурда жупташа учкул тизмектелет. Элдик ырлардагы, эпостордогу таамай чыккан элестүү саптар, кеп туюмун чечмелеген чечен, сөзмөр, шайыр адамдар же элдик ырчылардын айтыштарындагы учкул саптар, таамай салыштыруулар өзүнөн өзү эле катары менен айтылып калат. Биринчиден, кайсы бир учурда болгон болсо да, чыгыш тарыхы көмүскөдө калып, окуянын өзү эмес, окуянын натыйжасы гана жыйынтыкталат. Ушул жагынан лакапка жакындап, маанилеш болуп кетет. Ошентип, адамдын жашоо-тиричилигинде айныксыз далилденген бардык натыйжалардын, көз караш, ой-пикир, корутундулардын тарбиялык мааниде, элестүү, төп, ары кыска, учкул тизмектелип накыл сөзгө айланып айтылышын – *макалдар* дейбиз.

Ал эми лакаптын чыгыш жөнү, тарыхы, кимге багытталганы ачык эле белгилүү. Элдик эпос, жомоктордогу, же жай турмуштагы калкка аябай алынып кеткен кызыктуу окуялар, каармандардын кулк-мүнөзү лакапка айланып кетет. Тарыхта жашап өткөн белгилүү адамдардын аттары, кылган иштери, өнөр таржымалы да уламышка өтүп, лакапталып айтылып жүргөнүн көрөбүз. Демек, адамдардын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзүндө кездешкен, же турмушта арбын учураган күлкүлүү, келекелүү, ошондой эле адаттан тыш көрүнүштөргө, болбосо учурдагы окуя, жагдайга карата айтылып калган элестүү тизмектер – *лакаптар*. Макал-лакаптар адамдын ой-кыялы жеткен бардык көрүнүш, мезгил, мерчемдерди тегиз камтыйт.

Макал менен лакаптын формалык түзүлүшү, айтылышы, корутундуланышы, бири-бирине абдан окшош. Ошондой эле учурда айырмачылыктары да бар. Макалда айтылуучу ой аягына жеткирилип, айтылган ар бир окуяга корутунду чыгарылып, лакапта адамдын ою гана айтылып, корутунду чыгарылбай көмүскөдө калат. Адамдын жашоо-тиричилигинде айныксыз далилденген бардык натыйжалардын, көз караш, ой-пикир, корутундулардын тарбиялык мааниде, элестүү, төп, ары кыска, учкул тизмектелип накыл сөзгө айланып айтылышын – *макалдар* дейбиз. Ал эми лакаптын чыгыш жөнү, тарыхы, кимге багытталганы ачык эле белгилүү: «Көкөтөйдүн ашы көп чырдын башы». Ошондой эле лакаптарда нуска, таалим бар: «Көп жойлоп капканга түшкөн түлкүчө». Кээде адамдардын жүрүм-турум мүнөздөрүндөгү, турмушта көп учураган күлкүлүү, адаттан тыш көрүнүштөр лакап болуп айтылып калат: «Боёкчу, боёкчу десе сакалын кошо боёптур, «Кара кыздын агынан эмес багынан» ж. б. Элдик эпос, жомоктордогу, же жай турмуштагы калкка аябай алынып кеткен кызыктуу окуялар, каармандардын кулк-мүнөзү лакапка айланып кетет. «Тейитбекче мал аяп», «Аккан досторчо», «Сан жылкылуу Сарыбайча», «Шодокондун бүркүтүндөй» ж. б. Тарыхта жашап өткөн белгилүү адамдардын аттары, кылган иштери, өнөр таржымалы да уламышка өтүп, лакапталып айтылып жүргөнүн көрөбүз: «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол, Жерээнчедей чечен бол», «Шырдакбектин боз жоргосундай», «Акыл Карачачтай», ж. б. Адамдардын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзүндө кездешкен, же турмушта арбын учураган

күлкүлүү, келекелүү, ошондой эле адаттан тыш көрүнүштөргө же учурдагы окуя, жагдайга карата айтылып калган элестүү тизмектер – лакаптар.

Макалдар менен лакаптар тууралуу жыйынтыктап айтсак, коомчулуктун чар тарабын кучагына алып, турмуштук бай тажрыйбаларды негиз кылып, кубулуштар менен окуяларды, дүйнөгө болгон көз карашты чагылдырган, көп кырдуу каймана маанилерди туюндурган, жакшы сапаттарды даңазалаган, жаман сапаттарды маскаралаган, калыстык менен чындыктын үлгүсү, турмуштун элдик эрежеси, акыл-насааттын кенчи болгон эстөөгө жеңил, айтууга элпек, көпчүлүгү ыр түрүндө ар кандай уйкаштыктарда жогорку көркөмдүктө, белгилүү бир ойду жалпылаштыра баяндап, талкуулап, салыштырып келип, бүкүлү жана келки түрдө жыйынтык (корутунду, тыянак) чыгарып, кыска, таамай айтылган, калк арасына кеңири таркаган, элдик оозеки чыгарманын бир бөлүгү болгон туруктуу айкалыштарды **макал** дейбиз.

Ал эми макалдардай өзүнчө турганда айкын маани берип, ойду толук бүтүрө жыйынтыктап, белгилүү бир тыянак чыгарбаса да, айрым жекече кубулуштардан, окуялардан же адамдардын өзгөчө мүнөздөрүнөн улам эл арасында көркөмдөлүп айтылып, кеңири таркаган, теңештирүүгө, салыштырууга, мыскылга бай, көпчүлүгүнүн тарыхы, чыгыш теги бар, анысын билбеген адам анын маанисин түшүнбөй да кала турган туруктуу айкалыштарды **лакаптар** дейбиз (Усупбеков, 1982, б. 5-6).

Бүгүнкү күндө лакаптарды жыйноо, аларды макалдардан бөлүп изилдөө иши али колго алына элек. Азыркы басма сөздө жарыкка чыгып жаткан китептердин баары “Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү” деп аталат да, анда макал, лакап, учкул сөздөрдүн баары чогуу эле берилип келе жатат. Бирок макал менен лакап өз-өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар, бир жанрдын эки башка чоң түрүнө кирген паремиянын бир түрү болуп эсептелет.

Адам баласынын тээ байыркы түп мезгилдерде өзүн адам катары санай баштаган мезгилинен тартып азыркы кезге чейинки басып өткөн жолу адамзаттын жалпы тарыхын түзөт. Анын ичинде тигил же бул элдин да жеке өзүнүн тарыхы камтылып тургандыгы түшүнүктүү. Аны улуттун тарыхы катары таанысак, ошол эле учурда тарыхтын дагы бир ирмеми үй-бүлөдө камтылып, үй-бүлөлүк тарых катары сакталышы мүмкүн. Кандай гана болбосун, тарыхта болуп өткөн окуялар, иштер, көрүнүштөр изсиз калып кетпейт, алар кандайдыр бир бүктөмдө катылып калышы ыктымал. Мындай милдетти бир гана жазуу эле аткарбайт, бул оозеки чыгармачылыкка да таандык. Башкача айтканда, сөз да жазуудай эле тарыхты сактоочу милдет аткарат. Ыйык китептердин бири «Баарынан мурун сөз болгон» деп башталганы бекеринен болбосо керек. Муну биз өзүбүз иликтеп жаткан макал-лакаптарга карата да айтууга болот. Кээде кайсы бир макалдын же лакаптын тарыхтын байыркы мезгили менен байланышып тургандыгын сезбей калышыбыз да мүмкүн. Аны мисалдар аркылуу бекемдөөгө аракеттенип көрөлү.

Кыргыздардын көөнө салттарынын макалдарда чагылышы

а) Күйөө балага карата мамиле

Кыргыздарда күйөө баланын орду өзгөчө экени жалпы элге маалым. Аны азырга чейин тилибизде айтылып келген макалдар да тастыктап турушат. «Күйөө карыса жээн болот»,

«Күйөө келсе – кыз даяр, жүйөө келсе – баш даяр» деген макалдарды укпаган кыргыз жок болсо керек.

Күйөө бала деген ким? Кыз берген тарап үчүн ошол кыздын өмүрлүк жолдошу күйөө бала болот. Бул сөздүн маанисин тактоо үчүн биз элден сурамжылап көргөнүбүздө, көпчүлүгү билбей турганын айтышса, сөз баккан адамдар анын *күйүү* деген сөз менен байланышта экенин болжолдошту. Башкача айтканда, күйөө баланын кайын журту үчүн күйө турганын, мезгилдин өтүшү менен кайын ата-кайын энеси тарабынан өз баласындай эле кабыл алынып калышы менен байланыштырып карашты. Бул пикир жүйөөлүүдөй эле сезилген менен, бир аз ынандыра бербейт. Анткени, канчалык «күйбөсүн», жигит үчүн биринчи кезекте ата журту баарынан мурун туруп, кайын журт кантсе да кийинки орунда экенин эстен чыгарбоо керек. Демек, жогорудай чечмелөөнү элдик этимология (аны жалган этимология деп да коюшат) катары гана кароого болот.

Эгерде илимий өңүттөн карай турган болсок, белгилүү тилчи-окумуштуу К. Сейдакматов: «Азыркы кыргызча *күйөө* сөзү байыркы түрк тилинде *күдөгү* түрүндө болгон. Ал *күд* + *өгү* бөлүктөрүнөн куралган. Байыркы түркчө *күд* этиши «1) Сактоо, кароо, багуу; 2) багуу, кайтаруу» маанисин берген. Ошол этишке зат атооч жасоочу –*агу* мүчөсү жалганып, *күдөгү* сөзү келип чыккан. Бул мүчө жалгануудан келип чыккан сөз «багылган, кайтарылган» дегенге жакын маани берген. Анткени күйөө бала байыркы монголдордо, түрктөрдө белгилүү мөөнөткө чейин кайын атасынын айылында жашаган. Ошол кезде аны бирөө өлтүрүп кетпесин үчүн мейман катары кастарлап күтүп алган. Ушул себептен байыркы түркчө *күдөн* «конок, мейман» сөзү менен *күдөгү* «күйөө» сөзү бир уңгудан келип чыккан. Анткени конок да, күйөө да багууда, кайтарууда болгон. Алар майып болуп калса, үй ээси айыпка жыгылып, эки уруу элдин кагылышына алып келген» (Сейдакматов, 1988, бб. 166-167) деп көрсөткөн. Сөздүн төркүнүн чечмелеп берген менен, окумуштуу эмне себептен байыркы монголдордо, түрктөрдө күйөө баланын кайын атасынын айылында жашаганын түшүндүргөн эмес. Эмне үчүн күйөө бала кайтарылууга тийиш болгон? Эмнеге аны майып кылууга же өлтүрүүгө кызыккандар болушу мүмкүн?

Жекече пикирибизди айтсак, мындай салт өтө байыркы мезгилдин, адамзаттын тарыхында энелик доор (матриархат) деп аталган учурдун калдыгы болушу мүмкүн. Ал доордо аялдардын үстөмдүк кылышканы белгилүү. Демек, тагыраак айтсак, күйөө болчу жигит (бала) кайын атасынын эмес, кайын энесинин айылында жашаган болуп чыгат. Мында ал багылып, кайтарылып эле жатпай, үйдүн, айылдын ичиндеги жумуштарга аралашып, кызматы менен кайнененин сынынан өткөн болушу мүмкүн. Өткөн доорлордо турмуш куруу жаш кезде эле жүзөгө ашканын эске алсак, кайненеси али балалык курактан чыга элек күйөө баласынын тарбиясынын чала жерлерин да толуктаган болуп чыгат. Качан гана жигиттин кызына күйөө болуп, аны багууга жарактуу экендигине көзү жеткен соң, кызын кошуп берип, узаткан деп болжоого болот. Азыркы кезге чейин кайын журтунун күйөө баланы отун жардырып (бул оңой-олтоң иш эмес, бекеринен «Отунду жарса бир акылдуу жарат, бир акмак жарат» деп айтылбайт, эстүү ыгын таап жарса, кемакыл күчкө салып талкалайт), кой сойдуруп же эт тууратып сыноосу бекеринен эмес. Бул айтылгандар элге кеңири белгилүү болгондору гана, негизи, эркектерге тиешелүү ар кандай эле жумуштарды жасатып көрүп, сыноого мүмкүн болгон. Жигит күйөөлөп барганда балдыздары жездесинин кулагын чойгон тамашалуу салтты да анын чыдамкайлыгын текшерген сыноо катары караса болчудай.

«Күйөөнүн аты менен күл ташы» деген макал да ошол кездерде жаралышы мүмкүн. Башкача айтканда, күйөөнүн өзүн гана эмес, анын минген атын да иштетип пайдаланган кырдаалды эске салып тургансыйт. Ошентип, аялдар маанилүү орунду ээлеген коомдо кыздарды башка урууга берүү жеңил болгон эмес, уруулаштары аны коргоп, кызганып, сабаганга, ал түгүл өлтүрүп салууга чейин барышкандыктан, күйөө баланы багуу, кайтаруу зарылдыгы туулган. Анын айрым белгилери биздин күндөргө чейин келип жеткен.

Мезгил өтүп, энелик доор аталык доор (патриархат) менен алмашкан. Эми бийлик эркектерге тиешелүү болуп, алар коомдогу негизги күчкө айланган. Ал эми кайната менен күйөө бала экөө тең эркек болушкандыктан, мындай коомдо күйөө баланын кайнененин айылында жүрүшүнүн зарылдыгы болбой калган. Мындай көрүнүш ал түгүл уят жорук катары санала баштаган. Болжол менен биздин заманга чейинки 705-681-жылдар аралыгында Чыгыштагы байыркы мамлекеттердин бири болгон Ассирияда жаралган «Акылман Ахыкар тууралуу баян» аттуу адабий эстеликте: «Мен темир көтөрүп, таш оодардым, бирок мунун баары кайнатамдын үйүндө болгонго караганда жеңил сезилди» (Матвеев, Сазонов, 1986, б. 26) деп айтылат. Жаралганына 2700 жылдай убакыт болгондугуна карабастан, бул сөз азырга чейин намыска тийчү *күч күйөө* деген аталышты эске салып тургансыйт. Демек, күйөө балдардын кайын журттан уялуу, тартынуу сезими жашап кала берген да, кийин бул сыйлоо маанисине айланган. Ошол себептүү күйөө бала ала турган колуктусунун калыңы эчак төлөнүп бүтүп, кызды алып кетүүгө келгенде да кайнатасынын үйүнө түз бастырып келип, мамыга атын байлаган эмес. Өзүн коштоп жүргөн достору (күйөө жолдоштор) менен аттан түшүп, акырын жөө басып келип, кайната-кайненесинин, эгерде бар болсо чоң кайната-чоң кайненесинин, кыздын жашы улуу туугандарынын жүзүн тике карабай, башын жерге салып, калпагына көзүн жашырып, үнүн катуу чыгарбай, ыйбаа менен таазим кылган. Кыргыздардын жоош, уяттуу, адептүү адамды *жаңы келген күйөөдөй* деп сыпаттоосу ошондон жаралган.

Мындай күйөө каадасы колуктусу менен чогуу жашап, бала-чакалуу болуп, кайын журту менен мамыр-жумур аралашып кеткенден кийин деле сакталып кала берген. Ал кайната-кайненесин атынан айтпай, аларды «Ата», «Эне» деп атап, өзүнүн ата-энесиндей көрөрүн билдирген. Кайын ага, кайын эже, кайын ини менен балдыздарына да бир туугандай мамилесин жасаган. Адебин сактап, сыйынан жазбаган күйөө баланы кайын журту да жакшы көрүп, «Күйөө баланы пайгамбарым сыйлаган» дешип, урмат көрсөткөн. Муну жаңы келгенде күйөө баланын алдына *баяндос салуу* салты да тастыктап турат. Аны адатта эл башкарган кадырлуу адамдарды, Меккеге барып кайткан ажыларды тосууда жолго төшөшкөн. Баяндос салуу (азыркы учурда кызыл килем колдонулгандай) күйөө баланы дал ошолордой барктаганды билдирет. Кайын журтунун урмат-сыйы аны көргөн жигитке келинчегинин майда-чүйдө кемчилигине көзүн жумуп коюшка түрткү болгон. Кызынын барган жеринен орун-очок алып, бак табуусун ар бир ата-эне каалагандыктан, күйөө баланын көңүлүн таап, жылуу мамиле менен ынтымакты бекемдегенге аракет кылат. Кызы төркүлөп келип калганда күйөөсү кошо келбей калса, ага атаганын берип жиберген. Кыз төркүлөп келгенде «мени кармап алып кетпесин» деп, эшикте жаткан шыпыргы да коркот имиш деген сөз айтылат. Мындан кыргыздардын кыз балдарды канчалык сыйлап, эркелетип укук бергени байкалып турат. Келинчеги кур кол келбей, такай олжо менен келип турса, күйөө бала ага үйрөнүп калган. Ал бара-бара мындай мамилеге көнүп, кайын журту менен аралашып, жакын болуп кеткен. Ошондуктан кыргыздарда «Күйөө карыса жээн болот» деген макал айтылат. Күйөө балага карата мындай мамиле Кыргызстандын бардык аймактарында дээрлик бирдей эле деп

айтууга болот, анткени, «ээсин сыйлаган учурда итине сөөк салгандай», кызынын бактысын каалаган төркүнү күйөө баланын көңүлүн алат. Бул бир эле кыргыздарга эмес, бардык элдерге тиешелүү көрүнүш. «Күйөө баланы пайгамбарым сыйлаган» деген макал кыргыздарга ислам дини менен кошо келген деп болжолдосок, мындай мамиле араб элине таандык экендиги айкын боло түшөт.

Турмушта бардыгы эле кынтыксыз, кемчиликсиз болбогондой, кээде айрым адепсиз, кемпай жигиттер өздөрүнүн терс жорук-жосуну менен өзүн да, ата-энесин да, кайын журтун да уят кылып, ыңгайсыз абалга калтырган учурлар болгон. Алардын бири залкар тилчи Х. Карасаевдин эмгегинде: «Кыргыз элинин салтында турмушка чыккан кыздын да, күйөөлөп келген жигиттин да толгон ырым-жырымдары бар. Башкалары бүтсө да, колуктусун дароо эле күйөөнүн койнуна салып бербейт. Келиндер толгон алакеттен өткөрөт. Кептин кыскасы, элге ылакап болуп калган бир жаман, чалагайым күйөөнүн кылыгынан кеп салалы. Кыздын жеңелери күйөөнү өзүнчө өргөөгө жаткырып атып: «Сен чечинип, абдан чечинип жата бер. Колуктуңду алып келебиз» деп кетишет. Кыз оңойлук менен келбейт. Көп убакыт өтөт. Күйөө зарыгат. Билейинчи деп, тырдай жылаңач бойдон кайын атасынын үйүнө барып, жабыктан шыкаалайт. Ошол кезде бир ит келип, тумшугун жигиттин көчүгүнө тийгизип жыттайт. Иттин тумшугу абдан муздак болот. Жигит чочуп кетип, кайын атасынын үйүнө кире качат да, төрдөгү көшөгөнүн артына жашынат. «Э ботом, бул кандай уяты жок күйөө эле. Кайын атасынын төрүн тепсейт деген эмне!» - дегенде: «Ооба, иттин суук тумшугу жылаңач көтөнүнө тийсе, кайын атаңдын төрү эмес, өз атаңдын көрүнө кире качарсың!» - деген экен. Мына ошол «иттин суук тумшугу» кыскарып, «суук тумшук» болуп накыл сөзгө айланган түрү бар. Өз маанисин жоюп, өтмө маани алып кеткен» деп эскерилет (Карасаев, 1982, б. 283-284). Жогоруда айтылган сөздүн жек көрүнчү болуу, жаман атка конуу деген маанилерде колдонулушу ар бир кыргызга белгилүү болгон менен, анын ары уяттуу, ары күлкүлүү төркүнү бар экенин биле бербейбиз.

б) Кыз тарбиялоо салты

Дүйнө элдери бири биринен өңү-түсү, турак-жайы, кийим-кечеси, тамак-ашы менен эле айырмаланбастан, балдарын тарбиялоосу менен да айырмаланышат. Албетте, бала тарбиялоодо жалпы адамзаттык баалуулуктар негиз катары алынары белгилүү болгон менен анын улуттук өзгөчөлүктөрү бардыгын да эстен чыгарууга жарабайт. «Элдик педагогиканын акылман насыяттары» аттуу китебине жазган баш сөзүндө изилдөөчү З.П. Васильцова: «Өз ордун басчу муунду акылдуу, эр жүрөк, ак көңүл, мээнеткеч кылып тарбиялоо милдетин турмуш бизге, биздин аталарыбыз менен чоң аталарыбызга гана эмес, чоң аталарыбыздын чоң аталарына да кылымдар, миңдеген жылдар бою артып келген. Бул милдет: бүт адамзат негизделген жалпылыктарды жана мына ушул элдин кайталангыс жүзүн түзгөн жекеликтерди аңдап түшүнүү, сактоо жана кийинки муунга өткөрүп берүү милдети кылымдар жана миңдеген жылдар бою аткарылып келген» (Васильцова, 1988, б. 3) деп белгилейт. Биз да ошол маселеге, элибиздин кайталангыс жүзүн көрсөткөн элдик педагогикага, тагыраак айтсак, кыргыздардын кызга тарбия берүүдөгү этикеттик өзгөчөлүктөрүн макал-лакаптар аркылуу көрсөтмөкчүбүз.

Чыгыш элдеринин дээрлик бардыгында уул бала кызга караганда жогору бааланганы, артык саналганы белгилүү. Мындай мамиленин ал тургай биздин заманга чейинки II миң жылдыктагы Байыркы Вавилонияда болгондугу белгилүү. Анын жашоочулары аркы дүйнөгө барган бардык адамдар тирүү кезиндеги кадыр-баркына жана жасаган иштерине карабай

бирдей абалда болушат, күн нурун көрбөй, топурак менен чанды жешет, уулу көптөр гана арбакка аталган курмандыкты алып, таза суу иче алышат деп ишенишкен (Культурология, 2000, б. 63). Ушул аспекттен алып караганда, Чыгыш элдеринин бири болуп саналгандыгына карабастан, кыргыздардын кызга карата мамилеси бир топ айырмаланып тургандыгын байкоого болот. Элде кыз төрөлгөндө «кырк жылкы» деп сүйүнчүлөө салты бар, мында алдын ала болочок калыңдын көлөмү айтылып жатканын байкоого мүмкүн. Узак жылдар бою калың алуу «кызды мал катары сатуу» деп айыпталып келген менен аны кызды өстүргөн ата-энесине ыраазылык иретинде тартууланчу белек катары баалоого болот. Турмушта керексиз, начар нерселер гана арзан же бекер болору белгилүү эмеспи. Демек, баасы «кырк жылкыга» барабар болуп жаткандан кийин, кызды өзгөчө көңүл коюп асырап, татыктуу тарбиялаганга аракеттенишкен.

Кыргыздарда «Кыздын көзү кызылда» деген макал бар. Бул макалдын кыргыздардын кыздарынын кийимине көңүл бургандыгынан чыккандыгына шек жок, анткени, эркек балдарына эски-уску, жамак-жаскак кийимдерди кийгизсе дагы, кыздын кийимине келгенде эчтекесин аябаган. Кыргыздын алгачкы тарыхчыларынын бири Белек Солтоноев: «Кыз-келиндери көк шалылап ултарып, көөрчөгөлөтүп, такасы бийик өтүк кийген. Кепичти кийген, «кулундуу бээдей кылып» деп аны жактырбаган. Кыздары кундуз бөрк же кундуз кармап, манат макмал менен тыштаган, жаки бачай менен тышталган кара көрпө тебетей кийген. Түлкү, суусар бөрүктү кийбеген. Катын-кыздары башына каркыра сайынып, кедей кыздары үкү тагынып жүргөн» (Солтоноев, 1993, б. 8) деп белгилеген. Көрүнүп тургандай, ал тургай колунда жоктор да кызын жасантып кийинтүүгө умтулган. Элдин эстетикалык туюму «адамдын көркү чүпүрөк» экендигин жакшы түшүнгөн. Турмушка чыкканга чейин кыз атасынын төрүндө отурган, анын каалоосун мүмкүн болушунча аткарганга аракеттенишкен. Ага карата жаман сөз айтылбаган, кызды тепкен баланы томаяк болуп каласың деп коркутуп, катуу тилдешкен. Кызга карата мындай мамиленин себеби анын бой жеткен соң башка үйгө бүлө болуп кетиши менен байланыштуу, башкача айтканда ага конок, мейман катары карашкан.

Бирок ошол эле учурда кыргыздарды кызга карата биротоло эле эркин кое берип, өз каалаганын жасата берген деп ойлоого болбойт. Жакшы кыз ата-эненин гана эмес, жалпы урук, уруунун абийири, ырыскысы. Коомдук пикир кыз баланын ыйман-ызаатын, үй-бүлөлүк турмушка даярдыгын баарынан мурда ата-энелердин таалим-тарбиясына байланыштуу караган. Келин жаман болсо, кесири келген жерине тиери жөнүндөгү акыйкат пикир «Кыз узатуу кошогунда» да кыздын жан дүйнөсүнө жетээрлик таасирдүү сөздөр менен айтылат: «Артылып камчы салдырба ботом, Атаңа наалат айттырба ботом, Эңилип камчы салдырба ботом, Энеңе наалат айттырба ботом». Элде «Кыз кезинде баары жакшы, жаман катын кайдан чыгат» деген тамаша-чыны аралаш айтылып жүргөн ылакап кеп бар. Бул тек гана бейтаалай бирөөнүн «күйдүм чогу» эмес. Мында кыздарды тарбиялоо кылдат мамилени, татаал түйшүктү, өзгөчө билим менен тажрыйбаны талап кылары жөнүндөгү элдик эскертүү да, өктөм талап да жатат (Алимбеков, 1996, б. 55). Бирок кызды тарбиялоо анын ата-энесинин гана мойнундагы милдети болуп калбаган. Биргелешип жазылган «Дүйнө элдеринин маданияты этнографтардын көзү менен» аттуу макаласында белгилүү этнограф Ю. В. Бромлей менен жазуучу Р.Г. Подольный алгачкы жамаат коомундагы тарбия жөнүндө сөз кылып келишип: «Жамааттын бардык мүчөлөрү өздөрүн ушул жамаат менен өзгөчө жогорку даражада байланышта сезишет. Өзгөчө - бул коомдун өнүгүшүнүн кийинки баскычтарындагы

адамдардын пикири боюнча алгандагы өзгөчөлүк. Албетте, бүгүнкү күндө да биздин ар бирибиз өзүбүздү үй-бүлөбүз, өз өлкөбүз менен байланышта сезебиз. Бул биздин жүрүм-турумубуздагы көп нерсени аныктап турган күчтүү байланыш. Бирок биздин иш-аракетибизге, оюбуз менен сезимибизге тийгизген таасиринин кеңдиги боюнча аны алгачкы адамдын өз жамааты менен болгон ширелишине салыштыруу да кыйын. Ал ширелишти Маркс жалгыз аарынын аары уюгу менен болгон байланышына салыштырган. Эң негизгиси – уруу, анын мыйзамдары менен салттары, анын биргеликте жашоо эрежелери. Алар кийинки муунга өткөрүлүп берилиши керек: бул уруулук тарбиянын негизги милдети» (Бромлей, Подольный, 1982, б. 13) деп белгилешкен. Уруулук тарбиянын жогоруда сөз болгон көрүнүшү кыргыздарга да таандык экендигин «Кызга кырк үйдөн тыюу» деген элдик макал тастыктап турат. Кыздын тарбиясынын жооптуулугу артыкча болгон. Анын башкага бүлө болуп кетиши дайыма көңүлгө тутулган. Начар тарбия алган кыз күйөөгө барса ата-энесин гана эмес, бүт айылын, уруусун сөзгө калтырган. Андыктан кыздын кылык-жоругун, баскан-турганын үй-бүлөсүндөгүлөрдөн сырткары тууган-уругу да тескеген.

Кыздын 11-13 жаштагы курагын тестиер кыз деп аташат. Бул мезгилде ал мурункудай балдар менен кошо ойнобой, жүктүн бурчуна отуруп, сайма сайып, үйдүн жеңил-желпи жумуштарын колго алып, кир-кокту жууп, тамак жасаганга үйрөнүп, үйдүн тазалыгына көз салып, кадыресе аялдык жумуштарды энесинин же жеңелеринин көз салуусу менен аткара баштаган. Эркектерден ийменип, кыз оюндарга да жеңесинин коштоосу менен гана барган. Өзүнүн бой-келбетине, кийимине көңүл кое баштаган. Ата-энеси да аны көп айылчылатпай, кайтарууга ала баштаган.

Кыргыздардын «Кыздын кырк чачы улуу» деген макалы кыздын эң башкы көркү, сулуулугунун негизги көрсөткүчү болгон чачына карата көз карашын белгилеп турат. Элдик ишенимде чачты кыркуу өз бактысын кыркуу катары бааланган. Чачты жайып жүрүү аза күтүүнүн белгиси катары каралган. Кыздар чачын таза жууп, тал-тал кылып өрүп, узун өстүрүп алып жүрүүгө аракеттенишкен. Аны кыска кыркуу кийинчерээк гана кабыл алынды. Элдик этнограф А. Акматалиев: «Алтымышынчы жылдары Германия Федеративдик республикасынан делегаттар келди. Ошондо арасындагы немец жазуучусу-журналисти биз тууралуу укмуштуудай толкундануу менен жазды. Ал «Ала-Тоо» журналына которулуп басылды. Кыргыз Атанын пейилин көрсөтүп келип: «Кыздарынын чачын улаштырса, Берлинден Вашингтонго жетээр эле» - деп суктанат. Атаганат, ошол чачтардын элеси эми жок» (Акматалиев, 1993, б. 40) деп өкүнүү менен белгилеген. Демек, чачты кыркуу кыргыздарга кечээ жакында эле келгендиги анык. Ал эми элдин салтында байыркы мезгилде оор күнөө кылган аялдардын чачын кырккандыгы, бул эң оор жазалардын бири катары каралгандыгы белгилүү. Кыздарды чачын кыркмак түгүл, түшкөн талын да жыйнап, аны адам буту баспай турган жерде сактаганга үйрөтүшкөн. «Кыздуу үйдө кыл жатпайт» деген макалда тазалык тууралуу айтылса да, анын чач менен байланышы болушу мүмкүн деген ой келет.

Корутунду

Жогоруда сөз болгон тыюудан башка да кызга карата көптөгөн тыюулардын тобу болгондугу маалым. Кыз балага кечинде үй шыпырганга, оокат жасап жатып утуру сузуп алып ооз тийгенге, идиш-аягын түнкүсүн жуубай калтырганга, эркек кишиге тике караганга,

бирөөнүн көзүнчө керилип-чоюлганга, эркек адамдын жолун кесип өткөнгө, уул баланы тепкенге, эркектин кийимин кийгенге тыюу салынган. Жогоруда саналган тыюуларды атап келип, изилдөөчү А. Мурзакметов: «Элибиз өзүнүн жашоо шартына, диний ишенимине, дүйнө таануусуна ылайык көптөгөн тыюуларды иштеп чыгып, өз балдарын алардын негизинде тарбиялап келген. Тыюулардын бүтүндөй жыйыны элибиздин маданиятына, этикетине айланган» (Мурзакметов, 2005, б. 96) деп жыйынтык чыгарган. Демек, аларды кыргыздын элдик педагогикасынын каражаттары катары карасак да болот. Кыргыздардын балдарды тарбиялоодогу, анын ичинен кыз баланы тарбиялоодогу улуттук ыкмалары, жолдору, усулдары өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Аларды изилдөөнүн учурда абдан актуалдуу болгон маселе – коомдо аксап жаткан тарбия берүү иши үчүн зор мааниси бар экендигин айтпай кетүүгө болбойт.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н., & Жапаралиев Ш. “Диван Лугат ат-Түрктө” кездешкен музыкалык терминдер”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 2023, (1(1), 1–11. [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1\(1\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_1)
2. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. – Б.: «Бүткүл союздук жаштар китеп борбору» бирикмеси, «Баласагын» филиалы, 1993.
3. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. – Б.: 1996.
4. Алышбаев Б. Ылакаптардын таржымалынан / Ала-Тоо журналы № 2; 2011.
5. Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Культура народов мира глазами этнографов / Глазами этнографов. – М.: Наука, 1982.
6. Васильцова З. П. Мудрые заповеди народной педагогики. – М.: Педагогика, 1988.
7. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М.: Гардарики, 2000.
8. Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
9. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов./Сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн.1. А – К.
10. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов./Сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн. 2. Л – Я.
11. Культурология. История мировой культуры: Учебник для вузов / Под ред. проф. А.Н.Марковой. – М.:ЮНИТИ, 2000.
12. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. / А. Акматалиевдин жалпы ред.астында. – 2-бас. Б.: «Шам», 2004.
13. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү / Жыйнаган М. Ибрагимов.Карабалта, 2005.
14. Кыргыз макал-лакаптары / Түз. ж-а баш сөзүн жазган Шаршеке Усупбеков. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
15. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Б.: AVRASYA PRESS, 2010.
16. Легендарлуу ырчылар жана сынчылар / түзг. М. Абдылдаев. – Б.: «Ала-Тоо» басмасы, 1994.
17. «Манас» энциклопедиясы. 1-т. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995.
18. Матвеев К., Сазонов А. Земля Древнего Двуречья. – М.: Молодая гвардия, 1986.
19. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.

20. Мурзакметов А. Кыргыз ырым-жырымдары. Ош, 2005.
21. Мурзакметов А. “Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, 2024, (3), 116–137.
https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_11
22. Мурзакметов А. “Кыргыз элдик орнитологиясынын макал-лакаптарда камтылышы”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, 2024, (4), 222–242.
https://doi.org/10.52754/16948610_2024_4_22
23. Мурзакметов А. “Кыргыздардын энтомологиялык түшүнүктөрүнүн макал-лакаптарда берилиши (аары менен кумурсканын мисалында)”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 2025, (1(5), 24–34.
[https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1\(5\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_3)
24. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф.: «Илим», 1988.
25. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. 1-китеп. Бишкек: Мамлекеттик «Учкун» концерни, 1993.

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 2(2), сс. 34-48

doi: 10.65469/ejournal.2025.2.5

eijournal.ilimbilim.kg

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

УДК

ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК

Сайдамат кызы Нурзада

магистрант, Ошский государственный университет, Кыргызстан

Аннотация

Пословицы и поговорки занимают особое место среди богатого устного творчества кыргызов, сохранявшегося на протяжении всего многовекового пути. Эти небольшие произведения содержат в себе весь путь кыргызов, их жизненный опыт, мировоззрение, взаимоотношения с природой и народные знания. Мы не ошибёмся, если скажем, что тот факт, что количество пословиц и поговорок в ныне изданных сборниках превышает десять тысяч, свидетельствует о богатстве и самобытности кыргызского фольклора. Поэтому необходимо подходить к ним с разных сторон и оценивать их с новой точки зрения. В статье рассматривается историческое значение пословиц и поговорок кыргызов, их интерпретация.

Ключевые слова: кыргызские пословицы, этимология, верования кыргызов, кыргызские народные сказки, фольклор

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

УДК

HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL BASES OF KYRGYZ PROVERBS AND SAYINGS

Saidamat kyzy Nurzada

Master's Student, Osh State University, Kyrgyzstan

Abstract

Proverbs and sayings occupy a special place among the rich oral tradition of the Kyrgyz people, preserved throughout their centuries-long history. These short works encompass the entire journey of the Kyrgyz people, their life experiences, worldview, relationship with nature, and folk knowledge. It would be safe to say that the fact that the number of proverbs and sayings in currently published collections exceeds ten thousand testifies to the richness and originality of Kyrgyz folklore. Therefore, it is necessary to approach them from different angles and evaluate them from a fresh perspective. This article examines the historical significance and interpretation of Kyrgyz proverbs and sayings.

Keywords: Kyrgyz proverbs, etymology, Kyrgyz beliefs, Kyrgyz folk tales, folklore